

Research paper/Оригинальная статья
<https://doi.org/10.51176/1997-9967-2022-4-185-200>
 МРНТИ 06.52.13
 JEL: C01, C02, F21

Analysis of The Impact of Foreign Trade and Foreign Direct Investment on Kazakhstan's Economic Growth

Gulnur T. Sultankhanova^{1*}, Zhansaya B. Abdulla¹

¹ Kh. A. Yasawi International Kazakh-Turkish University, 29 B. Sattarkhanov ave., Turkestan, Kazakhstan

Abstract

Identification of relationships between macroeconomic indicators is essential in economic growth. Because in order to create effective economic solutions in a market economy, it is necessary to be able to evaluate them using mathematical statistics and other applied mathematical methods. As a result of the literature review, various points of view on the relationship between macroeconomic indicators showed the absence of a single general opinion in the literature. The article conducted a study to identify the relationship between macroeconomic indicators and applied the methods of correlation and regression analysis to identify quantitative relationships between indicators. The purpose of the study is to identify the relationship between economic indicators and assess the impact of foreign trade and foreign direct investment on the gross domestic product of Kazakhstan. In the course of the study, the relationship between exports, imports, foreign trade and foreign direct investment and gross domestic product was determined by the correlation method, and to determine the relationship of these economic indicators with the gross domestic product, the multivariate regression method was used. As a result of the study, it was found that exports affect the change in the gross domestic product of Kazakhstan at a higher level than the indicators of foreign trade and imports, foreign direct investment has a negative impact on the gross domestic product. The result of the regression analysis on the ratio of exports, imports, foreign trade, and foreign direct investment to gross domestic product was 0.96%. This shows the practical significance of the formed regression model.

Keywords: Gross Domestic Product, Economics, Foreign trade, Foreign investment, Correlation, Regression

For citation: Sultankhanova, G. T., & Abdulla, Z. B. (2022). Analysis of The Impact of Foreign Trade and Foreign Direct Investment on Kazakhstan's Economic Growth. *Economics: the Strategy and Practice*, 17(4), 185-200, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2022-4-185-200>

***Corresponding author:** Gulnur T. Sultankhanova – PhD, senior lecturer, Kh. A. Yasawi International Kazakh-Turkish University, 29 B. Sattarkhanov ave., Turkestan, Kazakhstan, 87013887285, e-mail: s_gul@mail.ru

Conflict of interests: the authors declare that there is no conflict of interest.

Financial support: The study was not sponsored (own resources).

The article received: 20.07.22

The article approved for publication: 27.10.22

Date of publication: 30.12.2022

Сыртқы сауда және тікелей шетелдік инвестициялардың Қазақстанның экономикалық өсуіне әсер ету деңгейін талдау

Султанханова Г.Т.^{1*}, Абдулла Ж.Б.¹

¹ Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Б.Саттарханов 29, Түркістан, Қазақстан

Түйін

Макроэкономикалық көрсеткіштер арасындағы өзара байланыстарды анықтау экономикалық өсуде маңызды болып табылады. Себебі нарықтық экономика жағдайында тиімді экономикалық шешімдер жасау үшін оларды математикалық-статистикалық және басқа да қолданбалы математикалық әдістермен бағалай білу қажет. Әдеби шолу нәтижесінде макроэкономикалық көрсеткіштер арасындағы өзара байланыс туралы әртүрлі көзқарастар әдебиеттегі ортақ бір пікірдің болмағандығы байқалды. Мақалада макроэкономикалық көрсеткіштер арасындағы өзара байланысты анықтау мақсатында зерттеу жүргізіліп, көрсеткіштер арасындағы сандық байланыстарды анықтауға мүмкіндік беретін корреляциялық және регрессиялық сараптама әдістері қолданылды. Зерттеудің мақсаты экономикалық көрсеткіштердің өзара байланысын анықтап, сыртқы сауда мен тікелей шетелдік инвестициялардың Қазақстанның жалпы ішкі өніміне әсер ету дәрежесін бағалау болып табылады. Зерттеуді жүргізу барысында экспорт, импорт, сыртқы сауда және тікелей шетелдік инвестициялар мен жалпы ішкі өнім арасындағы байланыс корреляция әдісімен анықталып, аталған экономикалық көрсеткіштердің жалпы ішкі өнімге қатынасын анықтау үшін көп факторлы регрессия әдісі қолданылды. Зерттеу нәтижесінде Қазақстанның жалпы ішкі өнімінің өзгерісіне сыртқы сауда мен импорт көрсеткіштеріне қарағанда экспорттың жоғары деңгейде әсер ететіндігі, тікелей шетелдік инвестициялардың жалпы ішкі өнімге кері әсер ететіндігі анықталды. Экспорт, импорт, сыртқы сауда және тікелей шетелдік инвестициялардың жалпы ішкі өнімге қатынасы бойынша регрессиялық сараптама нәтижесі 0,96%-ды құрады. Бұл қалыптастырылған регрессиялық модельдің практикалық маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: Жалпы ішкі өнім, экономика, сыртқы сауда, шетелдік инвестициялар, корреляция, регрессия

Дәйексөз үшін: Султанханова Г.Т., Абдулла Ж.Б. (2022). Сыртқы сауда және тікелей шетелдік инвестициялардың Қазақстанның экономикалық өсуіне әсер ету деңгейін талдау. Экономика: стратегия және практика, 17(4), 185-200, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2022-4-185-200>

***Хат-хабаршы** авторы: Султанханова Г.Т. – PhD, аға қытушы, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Б.Саттарханов 29, Түркістан, Қазақстан, 87013887285, e-mail: s_gul@mail.ru

Мүдделер қақтығысы: авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

Зерттеуді қаржыландыру кезі: Авторлардың өз қаражаты есебінен жүргізілді.

Мақала редакцияға түсті: 20.07.22

Жариялау туралы шешім қабылданды: 27.10.22

Жарияланды: 30.12.2022

Анализ уровня влияния внешней торговли и прямых иностранных инвестиций на экономический рост Казахстана

Султанханова Г.Т.^{1*}, Абдулла Ж.Б.¹

¹ *Международный казахско-турецкий университет им. Х. А. Ясави, пр. Б. Саттарханова 29, Туркестан, Казахстан*

Аннотация

Определение взаимосвязей между макроэкономическими показателями имеет важное значение в экономическом росте. Это связано с тем, что для принятия эффективных экономических решений в условиях рыночной экономики, необходимо уметь их оценивать математико-статистическими и другими прикладными математическими методами. В результате литературного обзора различных взглядов ученых на оценку уровня взаимосвязи между макроэкономическими показателями было выявлено, что до сих пор не существует единого общего мнения о влиянии внешней торговли и прямых иностранных инвестиций на экономический рост. В этой связи целью данного исследования явилось определение степени взаимосвязей между макроэкономическими показателями на основе использования методов корреляционного и регрессионного анализа. В процессе исследования авторами были выявлены взаимосвязи экономических показателей, внешней торговли и прямых иностранных инвестиций на валовой внутренний продукт Казахстана. На основе полученных выводов было определено, что взаимосвязь между экспортом, импортом, внешней торговлей и прямыми зарубежными инвестициями и валовым внутренним продуктом определялась методом корреляции, а для определения связи этих экономических показателей с валовым внутренним продуктом применялся метод многофакторной регрессии. В результате исследования установлено, что на изменение валового внутреннего продукта Казахстана экспорт влияет на более высоком уровне, чем показатели внешней торговли и импорта, а прямые иностранные инвестиции оказывают негативное влияние на валовой внутренний продукт. Результат регрессионного анализа по отношению экспорта, импорта, внешней торговли и прямых иностранных инвестиций к валовому внутреннему продукту составил 0,96%. Это показывает практическую значимость сформированной регрессионной модели.

Ключевые слова: валовой внутренний продукт, экономика, внешняя торговля, иностранные инвестиции, корреляция, регрессия

Для цитирования: Султанханова Г.Т., Абдулла Ж.Б..(2022). Анализ уровня влияния внешней торговли и прямых иностранных инвестиций на экономический рост Казахстана. Экономика: стратегия и практика, 17 (4), 185-200, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2022-4-185-200>

***Корреспондирующий автор:** Султанханова Г.Т. – PhD, старший преподаватель, Международный казахско-турецкий университет им. Х. А. Ясави, пр. Б. Саттарханова 29, Туркестан, Казахстан, 87013887285, e-mail: s_gul@mail.ru

Конфликт интересов: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Финансирование: Источником финансирования исследования послужили собственные средства авторов.

Статья поступила в редакцию: 20.07.22

Принято решение о публикации: 27.10.22

Опубликовано: 30.12.2022

Кіріспе

Барлық әлем мемлекеттері үшін ортақ экономикалық мәселе экономикалық өсу болып табылады. Қазіргі кезде ғалым адамдары елдің экономикалық өсуін жалпы ұлттық өнімінің нақты немесе потенциалды ұлғаюымен және елдің экономикалық қуаттылығының артуымен түсіндіреді (Mukhamediyev et al., 2011). Осы тұрғыда макроэкономикалық көрсеткіштер экономикалық талдаулар мен бағалаулар жүргізу үшін жиі қолданылады. Макроэкономикалық көрсеткіштердің көмегімен қоғамдық өндірістің құрылымын, экономикалық өсудің қарқынын, халық шаруашылығының негізгі тепе-теңдіктерін, мемлекеттің, кәсіпорынның және халықтың қаржылық жағдайын бағалауға мүмкіндік береді, сонымен қатар, келешекке болжам жасауға ықпал етеді (Mamyrov & Tileuzhanova, 2003).

Жалпы ішкі өнім экономикалық өсуді сипаттайтын маңызды көрсеткіштердің бірі болғандықтан осы көрсеткіштің динамикасына әсер ететін негізгі факторларды бағалау қажеттілігі туындайды. Жалпы ішкі өнімнің өзгеруіне әсер ететін факторларға сыртқы сауда тауар айналымы, экспорт, импорт және тікелей шетелдік инвестициялар көлемін жатқызуға болады (Ashurov & Sharofiddin, 2020). Елдің экономикалық өсуіне айтарлықтай әсер ететін тікелей шетелдік инвестициялардан басқа, сыртқы сауданы білдіретін ең маңызды экономикалық көрсеткіштердің бірі тауарлар мен қызметтердің импорты мен экспорты болып табылады. Экспорт экономикалық өсуге оң әсер етеді деген теориялық пікір қалыптасқанымен, ал импорттың экономикалық өсуге қалай әсер ететіндігі жайында пікір қалыптаспаған. Бұл тұрғыда кейбір экономистердің пікірінше, импорт экономикалық өсуге оң әсер ететіндігін ұсынсы, ал кейбір экономистердің пікірінше импорт экономикалық өсуге кері әсер етеіп, шектеу жасайды деген көзқарастарын білдіреді. Зерттеудің мақсаты макроэкономикалық көрсеткіштердің өзара байланысын анықтап, сыртқы сауда, экспорт, импорт пен тікелей шетелдік инвестициялардың Қазақстанның жалпы ішкі өніміне әсер ету дәрежесін бағалау болып табылады. Зерттеуді жүргізу барысында экспорт, импорт, сыртқы сауда және тікелей шетелдік инвестициялар мен жалпы ішкі өнім арасындағы байланыс корреляция әдісімен анықталып, аталған макроэкономикалық көрсеткіштердің жалпы ішкі өнімге әсерін анықтау

үшін көпфакторлы регрессия әдісі қолданылды. Зерттеудің нәтижесінде Қазақстанның жалпы ішкі өнімнің өзгерісіне сыртқы сауда мен импорт көрсеткіштеріне қарағанда экспорттың жоғары деңгейде әсер ететіндігі, тікелей шетелдік инвестициялардың жалпы ішкі өнімге кері әсер ететіндігі анықталды. Макроэкономикалық көрсеткіштердің арасында экспорттың елдегі экономикалық өсіміне оң әсер етеді деген қалыптасқан теориялық пікірдің дәлелденгенін айта кету қажет.

Әдеби шолу

Макроэкономикалық көрсеткіштердің арасындағы себептік байланысты анықтау үшін осы салада жүргізілген зерттеулерді талдау кезінде қолданылатын әдістерге, зерттеу кезеңіне және талданған елдердің топтарына байланысты әртүрлі нәтижелер орын алынған (Alabi, 2019). Бхасин және Паул (2016) 10 Азия елдеріндегі (Қытай, Үндістан, Таиланд, Оңтүстік Корея, Филиппин, Малайзия, Бангладеш, Индонезия, Гонконг және Сингапур) 1991-2012 жылдар аралығындағы экспорт пен тікелей шетелдік инвестициялар арасындағы байланысты зерттеді. Талдау нәтижелеріне сәйкес, ұзақ мерзімді перспективада экспорттан тікелей шетелдік инвестицияларға себеп салдарлық байланыс болғанымен, тікелей шетелдік инвестициялардан экспортқа себепті байланыс анықталмады. Қысқа мерзімді перспективада экспорт пен тікелей шетелдік инвестициялар арасында себепті байланыс жоқ деген қорытынды жасады (Bhasin & Paul, 2016).

Гүмүш (2017) BRICS елдерін ала отырып, 1995-2016 жылдардағы экспорт пен өсу арасындағы байланысты зерттеді. Зерттеу нәтижелеріне сәйкес Қытай, Ресей және Бразилияда экспорт пен жалпы ішкі өнім арасында оң байланыс табылса, Үндістанның экспорты мен жалпы ішкі өнімі арасында теріс байланыс байқалды (Ganiyeva, 2019).

Раза мен Ынг (2017) зерттеулерінде 1967-2015 жылдар аралығында Пәкістандағы экспортқа бағытталған өсу гипотезасын дұрыстығын Toda Yamamoto Granger себепсалдарлық талдауымен тексерді. Талдау нәтижелерінде экспорт пен жалпы ішкі өнім арасында, сондай-ақ экспорт пен инвестиция арасында бір жақты себепті байланыс бар екенін дәлелдеді (Raza & Ying, 2017).

Пата (2017), 1971-2014 жылдардағы экспорт, импорт, жалпы сыртқы сауда мен жалпы ішкі өнім арасындағы байланысты

Toda-Yamamoto себептілік сынағымен зерттеді. Талдау нәтижелері қысқа мерзімді перспективада экспорт, импорт және сыртқы сауда мен жалпы ішкі өнім арасында оң бір бағытты және статистикалық маңызды себептілік байланыс бар екенін көрсетті (Pata & Korkut, 2017).

Макроэкономикалық көрсеткіштердің арасындағы байланысты анықтау үшін зерттеу жүргізген әдебиеттердің нәтижесін қорытындылай келе, макроэкономикалық көрсеткіштердің өзара байланысы жайында түрлі көзқарастар мен қорытындылар анықталған. Мысалға Қытай, Үндістан, Таиланд, Оңтүстік Корея, Филиппин, Малайзия, Бангладеш, Индонезия, Гонконг және Сингапур елдерінде экспорт пен тікелей шетелдік инвестициялар арасында ұзақ мерзімде байланыс болғанымен, қысқа мерзімде байланыс анықталмаған. Пәкістанда экспорт пен жалпы ішкі өнім арасында сондай ақ экспорт пен инвестиция арасында бір жақты себепті байланыс бар екені дәлелденген. Қытай, Ресей және Бразилияда экспорт пен жалпы ішкі өнім арасында оң байланыс табылған, ал Үндістанда теріс байланыс байқалған. Басқа зерттеу нәтижесінде Бразилия, Россия, Индия, Китай, Түркия елдерінде тікелей шетелдік инвестициялар мен сыртқы сауда арасында себепті байланыстың бар екендігі анықталған. Бұл зерттеулер түрлі елдерде әр жылдары және әртүрлі әдістерді қолдану арқылы жасалғандықтан түрлі нәтижеге келгендігі байқалады. Сондықтан да макроэкономикалық көрсеткіштердің арасындағы себепсалдарлық байланыстың бар немесе жоқтығын анықтау әлі де экономикалық әдебиеттерде талқыланатын мәселе болып табылады.

Зерттеу әдісі

Зерттеуде пайдаланылған мәліметтердің қайнар көздері анализ жасау үшін өте маңызды. Себебі эконометриялық талдаудың сәттілігі сенімді мәліметтердің болуына байланысты болып табылады. Сонымен қатар, эконометрикалық зерттеулерде қолданылатын тәуелді және тәуелсіз айнымалылардың сенімділігі және нақтылығы зерттеу нәтижесінің дұрыстығына әсер етеді (Gujarati, 2003).

Зерттеу жүргізу барысында танымның жалпы ғылыми әдістері мен математикалық әдістер пайдаланылды. Зерттеу статистикалық әдістермен, талдау әдістерімен, модельдеумен, сонымен қатар салыстыру

әдісімен жүргізілді. Зерттеуде Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының, Қазақстан Ұлттық Банкінің статистикалық ашық мәліметтер базасы пайдаланылды. 2015-2020 жылдар аралығындағы Қазақстанның экономикалық көрсеткіштері қолданылды. Зерттеуді жүргізу барысында экспорт, импорт, сыртқы сауда және тікелей шетелдік инвестициялар мен жалпы ішкі өнім арасындағы байланыс бар жоқтығын анықтау мақсатында корреляция-регрессиялық әдіс қолданылды. Зерттеуде Қазақстандағы макроэкономикалық көрсеткіштердің арасында өзара байланыс анықталды. Сонымен қатар, зерттеуге алынған экономикалық көрсеткіштердің жалпы ішкі өнімге қатынасын анықтау үшін көпфакторлы регрессия әдісі қолданылды.

Корреляция-регрессиялық әдіс оның екі құрамдас бөлігінен тұрады – корреляциялық талдау және регрессиялық талдау. Корреляциялық талдау – таңдамалы айнымалылар арасындағы байланыстың жақындығы мен бағытын анықтауға арналған сандық әдіс. Яғни корреляциялық талдау әдісі X және Y айнымалылар арасындағы байланысты анықтауға және осы жиындардың сызықтық функциялары арасындағы максималды қатынасты (корреляцияны) табуға бағытталған (Sherry & Henson, 2005). Бұл әдісте айнымалы жұптар арасындағы қатынастың күші корреляция арқылы көрінеді (Lorcu & Volat, 2009). Корреляция 0 мен +1 арасындағы мәндерді қабылдайды және айнымалының мәні неғұрлым үлкен болса, соғұрлым байланыс күшті болады деп айтуға болады. Корреляция теориясындағы байланыстың беріктігін бағалау үшін ағылшынның Чеддок статистикалық шкаласы қолданылады: әлсіз – 0,1-ден 0,3-ке дейін; орташа – 0,3-тен 0,5-ке дейін; байқалатын – 0,5-тен 0,7-ге дейін; жоғары – 0,7-ден 0,9-ға дейін; өте жоғары (күшті) – 0,9-дан 1,0-ге дейін.

Регрессиялық талдау – айнымалылар арасындағы себепті байланыста математикалық функцияның түрін анықтауға арналған сандық әдіс. Регрессиялық талдау екі немесе одан да көп айнымалылар арасындағы байланысты зерттеу үшін қолданылады. Екі айнымалылар арасындағы байланыстар қарапайым регрессиялық талдау, ал екіден көп айнымалылар арасындағы байланыстар көптік регрессиялық талдау деп аталады. Айнымалылар арасындағы байланыс сандық түрде анықталып, сызықтық немесе сызықтық

емес болуы мүмкін (Lorcu & Bolat, 2009). Регрессиялық талдауда айнымалыларды тәуелді айнымалы және тәуелсіз айнымалы деп бөлу қажет. Тәуелді айнымалы дегеніміз тәуелсіз айнымалы арқылы түсіндірілетін айнымалы. Тәуелді айнымалы – Y , ал тәуелсіз айнымалы – X әріпімен белгіленеді. Бір тәуелсіз айнымалысы бар сызықтық регрессия моделін келесідей өрнектеуге болады:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 X + \varepsilon,$$

β_0 және β_1 – модельдің белгісіз параметрлері, ε – қате термині, ε – зерттелетін тәуелді айнымалы және X – зерттелетін тәуелсіз айнымалы.

k тәуелсіз айнымалысы бар көптік сызықтық регрессия моделін келесідей жазуға болады:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \dots + \beta_k X_k + \varepsilon.$$

Бұл модельде Y – тәуелді айнымалы, X_1 және X_2 – тәуелсіз айнымалылар және $\beta_0, \beta_1, \beta_k$ – белгісіз параметрлер. Модельдегі ε қате термині болып табылады (Sherry & Henson, 2005).

Көптік регрессия әдісі тәуелді және тәуелсіз айнымалылар арасындағы байланысты математикалық модельдермен түсіндіріп, айнымалылар арасындағы күрделі құрылымды анықтайды. Сонымен қатар көптік регрессия әдісінде тәуелсіз айнымалылардың көмегімен тәуелді айнымалының мәні бағаланады. Бұл әдістің көмегімен тәуелсіз айнымалылардың қайсысы тәуелді айнымалының мәніне көбірек әсер ететіні көрсетіледі (Karakul, 2018). Мақалада көп факторлы регрессия әдісі қолданылды.

Зерттеу нәтижесі

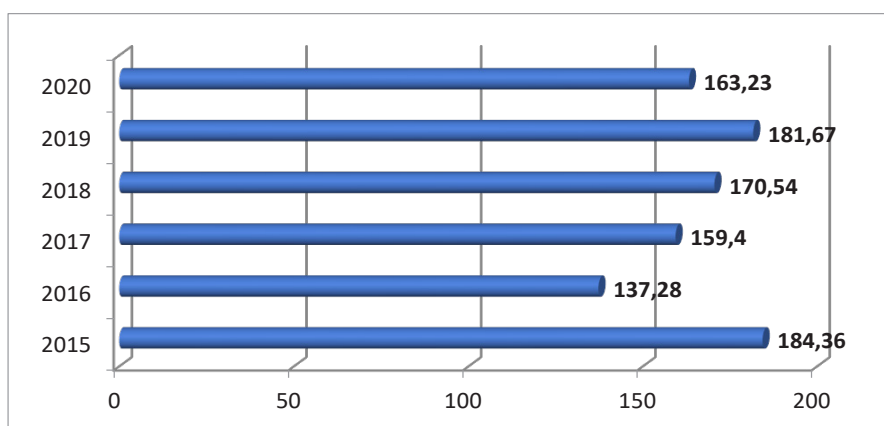
Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының дамуы айқын классикалық экономикалық сценарий бойынша жүзеге асуда. Себебі салыстырмалы түрде экономикалық дамудың басымдылығы табиғи пайдалы қазбаларды өндіру және оларды сыртқы нарыққа экспорттауға негізделген. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының мәліметтеріне сәйкес 2020 жылы еліміздің ЖІӨ көлемі 163,23 млрд. АҚШ долларын құрап, 2019 жылмен салыстырғанда 10,15%-ға дейін қысқарған. Бұл әлемдік нарықта мұнай бағасының 2011 жылмен салыстырғанда 200,38 АҚШ долларынан, 41,86 АҚШ долларына дейін төмендеуі негізгі факторлардың бірі болып отыр.

Осы мәліметтерге сүйене келе, еліміздің экономикасының негізгі бөлігі шикізат ресурстарына тәуелді екендігін анық байқауға болады. Бұл – ел экономикасының әлде болса біржақты дамуының айқын көрінісі.

Мемлекеттің экономикалық саясатының негізі – ол экономикалық айнымалыларды реттеу, демек бұл айнымалылардың басқа айнымалыларға қалай әсер ететіндігін білу. Яғни экспорттың, импорттың, сыртқы сауданың және тікелей шетелдік инвестициялардың Қазақстан ЖІӨ-не әсерін бағалауды анықтау зерттеу мақаламыздың негізгі міндеті болып табылады. Ол үшін төменде көрсетілген суретте Қазақстанның 2015-2020 жылдар аралығындағы ЖІӨ көлемінің динамикасы келтірілген.

Суретте Қазақстанның 2015-2020 жылдар аралығындағы ЖІӨ көлемі және оның пайыздық өсімі көрсетілген. Байқап отырғанымыздай, 2015 жылдары ЖІӨ көлемінің қарқынды өзгерісі байқалғаны көрінеді. ЖІӨ көлемі 184,36 млрд. АҚШ долларына жетіп, 2016 жылы күрт төмендеп 137,28 млрд. АҚШ долларын құрап, 25,54%-ға төмендеген. Дегенмен 2015 жылдан бастап ЖІӨ көлемі бірден төмендеу қарқынын көрсеткен. Қазақстан әлемдік нарықта ең ірі мұнай өндіруші мемлекеттердің бірі болып табылады. Осы себепті Қазақстандағы экономикалық өсім ең алдымен мұнай бағасының төмендеу әсерінен орын алса, екінші жағынан сыртқы жағымсыз экономикалық әсерлерден, оның ішінде тікелей шетелдік инвестициялық ағымның төмендеуі және көрші Ресей елінің арзан импорттық тауарлары әсерінен орын алған. Берілген мәліметтер негізінде 2016-2019 жылдар арасында бір қалыпты өсім байқалып, ал 2020 жылы қайта төмендеу көрініп отыр.

2015-2020 жылдар аралығындағы макроэкономикалық көрсеткіштер серпіні зерттеу кезеңінде берілген көрсеткіштер аясында көтерілудің ең жоғарғы екі шыңы 2018 және 2019 жылдары болған. Үш бірдей көрсеткіште 2020 жылы төмендеу қарқынын көрсетіп отыр. Бұған қазіргі таңда жаһандық экономикадағы орын алған келеңсіздіктер, оның ішінде COVID-19 пандемиясының ортаға шығуы, өндірістік тоқыраулар және карантиндік шектеулер елеулі әсер еткен.

Сурет 1 - Қазақстанның 2015-2020 жылдар аралығындағы ЖІӨ көлемі (млрд. АҚШ доллары)
Figure 1 - The volume of Kazakhstan's GDP in 2015-2020 (billion USD)

Ескерту - [16] әдебиет негізінде құрастырылды

Қазақстан экономикасының алға жылжыуында шешуші рөлдердің біріне ие тікелей шетелдік инвестициялар болып табылады. Тікелей шетелдік инвестициялар көптеген елдерде капитал ағынының және экономикалық өсудің қозғаушы күштерінің маңызды нысандарының бірі болып табылады. Атап айтқанда, бүгінгі таңда нарықтық экономикасы бар дамушы елдер тікелей шетелдік инвестициялардың экономикалық мүмкіндіктерді кеңейтуде шешуші рөлге ие екендігін мойындап отыр (Ashurov & Sharofiddin, 2020).

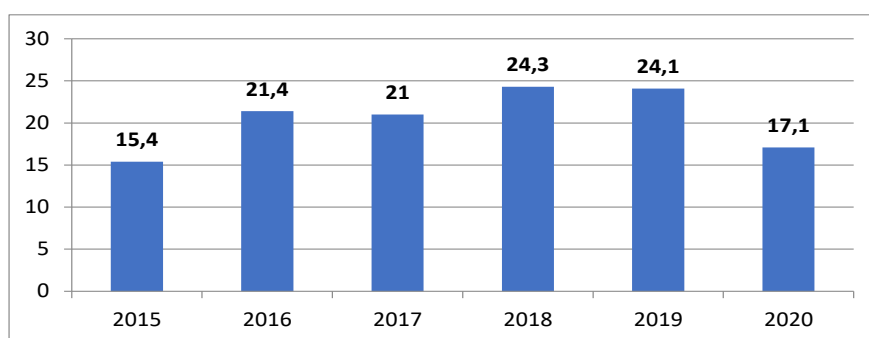
Жаһанданған әлемдегі шетелдік инвестициялардың маңыздылығы күн сайын артып келеді және бүгінде барлық елдер, әсіресе дамушы елдер, шетелдік инвестицияларды тартуға тырысады. Себебі дамушы елдердің экономикалық проблемаларының басында - капиталдың жетіспеушілігі тұр. Осыған байланысты экономикадағы ресурстардың жетіспеушілігі аутсорсинг қажеттілігін талап етеді және бұл қажеттілікті гранттар, несиелер және тікелей шетелдік инвестициялар арқылы қамтамасыз ету жолымен жүзеге асады.

Экономикаға шетелдік инвестициялар тарту мәселесі әлемнің кез келген елінде өзекті екенін атап өту қажет. Шетелдік инвестициялар үшін жарысқа дамушы елдер ғана емес, дамыған мемлекеттер де кіреді. Елдер инвестициялық ахуалды жақсарту және бизнесті жүргізу үшін неғұрлым бәсекелестік жағдайлар жасау жөнінде шаралар қабылдайды, салықтарды төмендетеді немесе алып тастайды, көптеген

жеңілдіктер, инфрақұрылымдық шешімдер ұсынады.

COVID-19 дағдарысымен байланысты белгісіздік бүкіл әлемдегі экономикаға теріс әсер етті және инвестициялық белсенділіктің күрт төмендеуіне әкелді. ЮНКТАД-тың 2021 жылғы Әлемдік инвестициялар туралы баяндамасына сәйкес, 2019 жылы тікелей шетелдік инвестициялардың жаһандық ағындары 35%-ға, 1,5 трлн АҚШ долларынан 1 трлн. АҚШ долларына дейін қысқарған.

Қазақстан экономикасы соңғы 10 жыл ішінде орта есеппен жылына 22–24 млрд. АҚШ доллары көлемінде тікелей шетелдік инвестиция көлемінде тартып отырған. Алайда осы кезең ішінде тікелей шетелдік инвестициялардың көлемінің қысқаруына әкелген жағдайларды болғаны белгілі. Мысалы 2015 жылы Қазақстан экономикасына тартылған тікелей шетелдік инвестициялардың елдегі дағдарыстың себебінен 15,4 млрд. АҚШ долларына дейін төмендеген. Дегенмен 2016–2019 жылдар аралығында тікелей шетелдік инвестициялар ағыны қайта қарқын алып, жоғары тенденцияларды байқатқан. Соңғы 2020 жылы жаһандық пандемияның күшеюі және мұнай бағасының төмендеуі ел экономикасына, соның ішінде тікелей шетелдік инвестициялардың қозғалыс серпініне тағыда өзінің теріс әсерін тигізді. Қазақстан Республикасының Ұлттық банкінің деректеріне сәйкес, өткен жылы Қазақстанға тікелей шетелдік инвестициялар ағыны 2019 жылмен салыстырғанда 30%-ға қысқарған және 17,1 млрд. АҚШ долларын құрады.

Сурет 2 - 2015-2020 жылдар аралығындағы Қазақстанға тартылған тікелей шетелдік инвестициялар (млрд. АҚШ доллары)

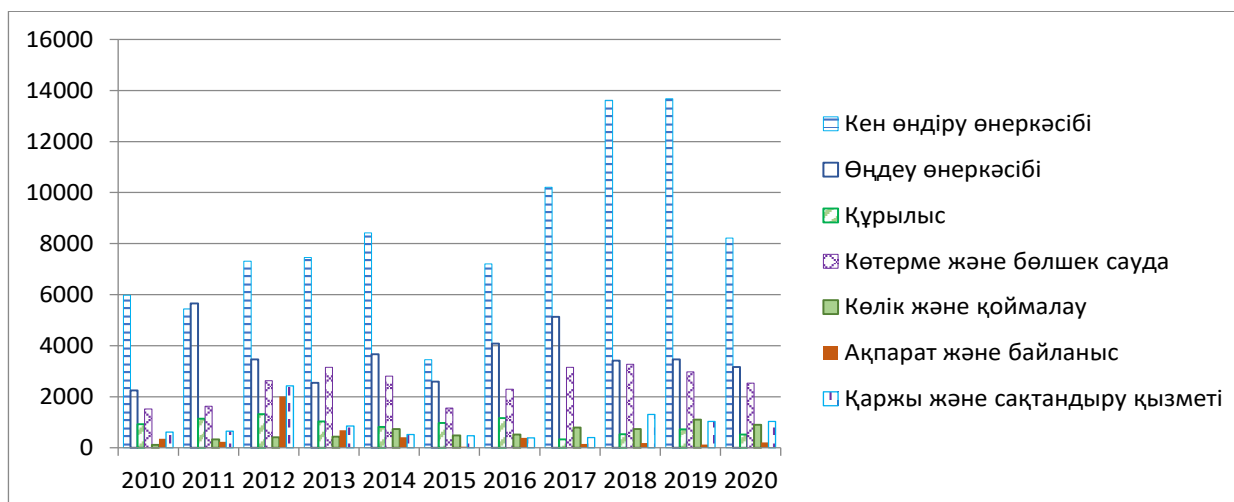
Figure 2 - Foreign direct investment attracted to Kazakhstan in 2015-2020 (billion USD)

Ескерту - [18] әдебиет негізінде құрастырылды

Қазақстанға тікелей шетелдік инвестициялардың салалар бойынша ағымында тау-кен өндіру саласы шетелдік инвесторлар үшін басты тартымды сала болып табылады, оның үлесіне шетелдік инвестициялардың жалпы ағынының 48,11%-ы тиесілі. Алайда еліміздің дамуының әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерін талдай келе, әлемдік экономикадағы жаһандық өзгерістер Қазақстан экономикасына да әсер еткенін атап өткен жөн. Энергия ресурстарына, сондай-ақ

металдарға әлемдік бағаның төмендеуі және әлемдегі геосаяси тұрақсыздық жағдайлары, тікелей шетелдік инвестициялар көлеміне едәуір ықпал етті.

Төменде көрсетілген суретте 2010-2020 жылдары ішіндегі тікелей шетелдік инвестициялардың салалық бөлінісі көрсетілген. Қазақстанға тартылатын тікелей шетелдік инвестициялардың басым бөлігі шикізаттық секторға негізделгені суретте айқын байқалып отыр. Жалпы шикізат саласы Қазақстан үшін үлкен маңызға ие.

Сурет 3 - 2010-2020 жылдар аралығындағы Қазақстандағы тікелей шетелдік инвестициялардың салалар бойынша ағымы (млн АҚШ доллары)

Figure 3 - The flow of foreign direct investment in Kazakhstan by industry in 2010-2020 (mln USD)

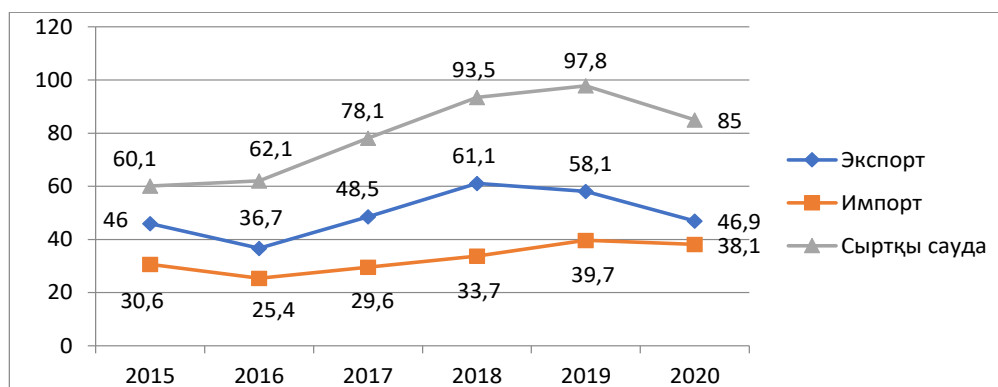
Ескерту - [18] әдебиет негізінде құрастырылды

Тікелей шетелдік инвестициялардың салалық бөлінісі бойынша динамикасында кен өндіру өнеркәсібінің 2010 жылдан бастап жыл сайынғы өсу қарқыны орын алғанын байқауға болады. Бірақ бұл көрсеткіш 2015 жылы еліміздегі экономикалық жағдайлардың орын алуына байланысты күрт төмендеген. Оның негізгі себептері ел ішіндегі және әлем елдеріндегі экономикалық дағдарыс, соның салдарынан шикізат өнімдерінің бағасының күрт түсуі соңында Қазақстан экономикасына оның ішінде кен өндіру саласына бағытталған тікелей шетелдік инвестициялардың төмендеуіне алып келген. 2016 жылдан бастап тікелей шетелдік инвестициялар қайта қарқын ала бастаған. Дегенмен соңғы уақыттарда жағдай өзгерді. Оған әлемге тараған COVID-19 пандемиясы себеп болды. Пандемияның салдарынан 2020 жылы кен өндіру саласы тікелей шетелдік инвестициялардың тек 8213,3 млн. АҚШ долларын тартқан. Басқа салаларға келер болсақ, өңдеу өнеркәсібі 2017 жылы 5129,9 млрд. АҚШ долларын құраса, кейінгі 3 жыл қатарынан бірыңғай төмендеу қарқынын көрсеткен. Ал құрылыс, көтерме және бөлшек сауда, ақпарат және байланыс, қаржы және сақтандыру қызметтеріне тартылған тікелей шетелдік инвестициялар ағымында суретте көрсетілгендей айтарлықтай өзгеріс орын алмаған. Тікелей шетелдік инвестициялардың динамикасына шолу жасай отырып, келесідей қорытындыға келуге болады. Қазақстан салалары ішінде кен өндіру саласы – экономиканың айқындаушы

салаларының бірі. Ал өзге де салаларға келер болсақ, олардың дамуы өте баяу әрі өсу қарқынына ие емес.

Ұлттық экономиканың тұрақты дамуы үшін маңызды макроэкономикалық көрсеткіштерінің бірі экспорт, импорт және сыртқы сауда айналымы болып табылады. Экономикалық өсуді қалыпты жағдайда ұстап тұру үшін елдегі экспорттық әлеуетті арттыра отырып, сыртқы сауда балансын қамтамасыз ету маңызды. Қазіргі таңда тауарлар мен қызметтердің экспорты ұлттық экономиканың өзін-өзі қамтамасыз ету дәрежесін және тәуелсіздігін анықтайтын көрсеткіш ретінде қалыптасқан. Кез келген мемлекет халықаралық нарықтарда экспорттық операцияларды жүзеге асыру арқылы өзінің мүмкіндіктерін көрсетіп, сол арқылы өзін ұзақ мерзімді экономикалық сауда-айналымда қарымқатынас орнатуға болатын сенімді серіктес ретінде дәлелдей отырып, өзінің мүмкіндіктерін көрсете алады. Бүгінде Қазақстан сауда-айналымында қарқынды дамып келе жатқан мемлекеттердің бірі.

Қазақстанның сыртқы сауда айналымын талдау барысында (сурет-4) байқағанымыздай, сыртқы сауда айналымында 2015-2018 жылдар аралығында ұлғайу жағына қарай қалыптасқан үрдіс көрінеді, алайда 2020 жылы төмендеп 85 млрд АҚШ долларын құрап, 13%-ға төмендеген. экспорт үлесінде 2018 жылы ұлғаяу үрдісін көрсетіп 61,1 млрд. АҚШ долларын құраған. Сонымен қатар, соңғы 5 жылда импорттың бір қалыпты оң динамикасы байқалады.

Сурет 4 - Қазақстанның 2015-2020 жылдар аралығындағы сыртқы сауда айналымы, экспорт, импорт көлемі (млрд. АҚШ доллары)

Figure 4 - Foreign trade turnover and volume of exports and imports of Kazakhstan in 2015-2020 (billion USD)

Ескерту - [17] әдебиет негізінде құрастырылды

Қазақстандағы сауда айналымындағы импорттылығын және экспортталатын тауарларға тоқталып кетер болсақ, импортталатын тауарлар негізінен көлік, көліктің құралдары мен жабдықтары, технмкалық машиналар, аппараттар, химия және жеңіл өнеркәсіп өнімдері, мал және өсімдік текті өнімдер, дайын тамақ өнімдері сияқты тауар топтарынан тұратын болса, ал экспортталатын тауарлардың құрылымында отын-энергетика өнімдері, тау-кен өнімдері және металлургия, мұнай өнімдері басым болады.

Мақалада экспорт, импорт, сыртқы сауда және тікелей шетелдік инвестициялар мен жалпы ішкі өнім арасындағы байланыс корреляциялық талдау арқылы зерттелді. Аталған макроэкономикалық көрсеткіштердің жалпы ішкі өнімге әсерін анықтау үшін көпфакторлы регрессия әдісі қолданылды. Талдау нәтижесінде макроэкономикалық көрсеткіштердің өзара байланысы статистикалық маңызды болып табылды, себебі p мәні 0.05 ($p < 0.05$) кіші мәнге ие. Макроэкономикалық көрсеткіштердің яғни экспорт, импорт, сыртқы сауда және тікелей шетелдік инвестициялар мен жалпы ішкі өнім арасындағы арасындағы корреляция 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1 - Макроэкономикалық көрсеткіштердің корреляциялық коэффициенті

Table 1 - Correlation coefficient of macroeconomic indicators

	Экспорт	Импорт	Сыртқы сауда	ТШИ	ЖІӨ
Экспорт	1				
Импорт	0,67443654	1			
Сыртқы сауда	0,85589059	0,806750489	1		
ТШИ	0,55732346	0,134148158	0,638980658	1	
ЖІӨ	0,66228907	0,624935105	0,359925294	-0,127124	1

Экспорт және импорт көрсеткіштері арасында байқалатын және оң байланыс бар ($r = 0,674$).

Сыртқы сауда және экспорт көрсеткіштері арасында күшті және оң байланыс бар ($r = 0,855$).

Сыртқы сауда және импорт көрсеткіштері арасында жоғары және оң байланыс бар ($r = 0,806$).

Тікелей шетелдік инвестиция және экспорт көрсеткіштері арасында орта және оң байланыс бар ($r = 0,557$).

Тікелей шетелдік инвестиция және импорт көрсеткіштері арасында әлсіз және оң байланыс бар ($r = 0,134$).

Тікелей шетелдік инвестиция және сыртқы сауда көрсеткіштері арасында байқалатын және оң байланыс бар ($r = 0,638$).

Жалпы ішкі өнім және экспорт көрсеткіштері арасында байқалатын және оң байланыс бар ($r = 0,662$).

Жалпы ішкі өнім және импорт көрсеткіштері арасында байқалатын және оң байланыс бар ($r = 0,624$).

Жалпы ішкі өнім және сыртқы сауда көрсеткіштері арасында орташа және оң байланыс бар ($r = 0,359$).

Жалпы ішкі өнім және тікелей шетелдік инвестиция көрсеткіштері арасында әлсіз және теріс байланыс бар ($r = -0,127$).

Мақалада жалпы ішкі өнім және тікелей шетелдік инвестиция көрсеткіштері арасында теріс байланыс орын алып отыр. Аталған екі көрсеткіш арасындағы байланысты зерттеген мақалаларға тоқтала кетсек бұл көрсеткіштер арасында оң байланыс та теріс байланыс та анықталған. Мысалы Бандей және басқалар (2021), өз зерттеулерінде тікелей шетел инвестициялары мен жалпы ішкі өнім арасындағы қатынастарды зерттеп, тұтастай алғанда, тікелей шетелдік инвестициялардың елдердегі жалпы ішкі өніммен оң байланысы бар екенін растады (Banday et al., 2021). Алабидің зерттеуінде (2019) Нигерияның жалпы ішкі өнім мен тікелей шетелдік инвестициялар арасында оң және маңызды байланыс бар екендігі анықталды, ал ішкі инвестициялар оң, бірақ 5% деңгейінде статистикалық маңызды емес деген қорытындыға келді (Alabi, 2019). Йебуа зерттеуінде (2021) тікелей шетелдік инвестициялар мен жалпы ішкі өнім арасындағы байланыс зерттелді. Нәти-

жесінде экономикалық өсудің белгілі бір шегінен асатын елдерде тікелей шетелдік инвестициялар мен жалпы ішкі өнім арасында оң байланыс, ал экономикалық өсу деңгейі шекті деңгейден төмен елдерде тікелей шетелдік инвестициялар жалпы ішкі өнімге теріс немесе нөлдік әсер ететінін мәлімдеді (Yebova, 2021). Хе мен Лау (2015) өз зерттеулерінде сыртқы сауда мен жалпы ішкі өнім арасындағы байланысты зерттеді. Нәтижесінде қысқа мерзімді перспективада сыртқы сауданың жалпы ішкі өніммен оң байланысты деген қорытындыға келді. Екінші жағынан, ұзақ мерзімді перспективада сыртқы сауданың жалпы ішкі өнімге теріс әсер ететінін мәлімдеді (Hye & Lau, 2015).

Корреляциялық талдау нәтижелері бойынша жалпы ішкі өнім және тікелей шетелдік инвестиция көрсеткіштері арасында байқалатын әлсіз және теріс байланыс орын алып, қалған коэффициенттер толыққанды оң корреляцияны көрсетіп отыр. Демек бұл жалпы ішкі өнімнің өсімі экспорттың, сыртқы сауданың және импорттың өсіміне жеткілікті түрде байланыстылығын білдіреді. Макроэкономикалық көрсеткіштер ішінде жалпы ішкі өніммен ең тығыз байланыс экспортқа ($r = 0,662$) қатысты орын алған. Ал ең төменгі оң және орташа байланыс сыртқы саудамен ($r = 0,359$) жүзеге асқан. Жалпы Қазақстан әлемдік нарықта мұнай, метал және бидай өнімдерін экспорттаушы елдердің бірі болып табылады. Сондықтан Қазақстан экономикасы үшін экспорттың орны бөлек. Ол экономиканың тұрақты өсімі жағдайындағы айқындаушы факторлардың бірі болып табылады. 2016 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан әлемдік ірі импорттаушы мемлекеттер арасында 67 орынды иеленді. Оның үлесіне әлемдік импорт көлемінің 0,2%-ы келеді. Отандық нарыққа тауар жеткізушілердің негізгі елдер құрамында: Ресей, Қытай, Германия, АҚШ, Украина және Франция мемлекеттері бар. Талдауымызға сәйкес, ЖІӨ мен ТШИ арасында кері әлсіз байланыс бары анықталды. Бұл көрсеткіштің орын алуы тікелей шетелдік инвестициялардың тартылуы мен пайдаланылуының жүйесіздігін көрсетуде. Дегенмен бұл оларды терең зерттеу қажеттігін жоққа шығармайды. Себебі тікелей шетелдік инвестициялар өндірістік процестердің тиімділігін жоғарылатудың, өнім сапасын жақсартудың және өнімділікті арттыруға мүмкіндік беретін жаңа технологияларды енгізудің қайнар көзі болып табылады.

Әрбір жекелеген макроэкономикалық көрсеткіштердің өзгерісі жалпы ішкі өнімнің көлеміне әсерін анықтау мақсатында көптік регрессия әдісі пайдаланылды. Жоғарыда аталып өткен мәліметтерді негізге ала отырып, талдауды анықтаушы ретінде экспорт, импорт, сыртқы сауда және тікелей шетелдік инвестициялар алынды.

Кесте 2 - Экспорт, импорт, сыртқы сауда және тікелей шетелдік инвестициялардың Қазақстан ЖІӨ-не әсерінің регрессиялық статистикасы

Table 2 - Regression statistics of the impact of exports, imports, foreign trade and foreign direct investment on the GDP of Kazakhstan

Көптік R	0,98195467
R-квадрат	0,964234973
Мөлшерленген R-квадрат	0,821174866
Стандартты қателік	7,273692054

Кестеде экономикалық көрсеткіштердің ЖІӨ-ге әсерінің регрессиялық статистикасы келтірілген. Алынған мәліметтерге сәйкес көптік корреляция коэффициентіне назар аударайық. Көптік корреляция коэффициенті тиімді және факторлық сипаттамалар арасындағы сызықтық байланыстың тығыздығын сипаттайды. Берілген мәліметтер бойынша макроэкономикалық көрсеткіштер арасындағы корреляция 0,98. R-квадрат бұл – детерминация коэффициенті болып табылады. Талдау нәтижесі бойынша ол зерттеліп отырған бақылаулар арасындағы өзара байланыстың жоғары екендігін көрсетуде және 0,96-ға тең болды. Детерминация коэффициенті тәуелді айнымалы Y шамасының 96%-ға өзгеруі X вариациясына байланысты және 4%-ға осы зерттеуге қосылмаған басқа факторларға байланысты екенін көрсетеді. Коэффициент мәні 0-ден 1-ге дейінгі мәнге ие. Егер мән 1-ге жақын болса, бұл тәуелділік қарастырылып отырған фактордың тиімділігінің жоғары дәрежесін көрсететінін білдіреді.

Талдауымыздың нәтижесі бойынша регрессия коэффициенттерінің барлығы (тікелей шетелдік инвестицияларды қоспағанда) оң мәнге ие, ал детерминация коэффициенті (корреляция коэффициентінің квадраты) 1-ге жақын, осы себепті экспорттың, импорттың сыртқы сауданың ЖІӨ-ге әсерін жоғары деп бағалауға толықтай негіз бар. Сондықтан қалыптастырған регрессия теңдеуі келесідей орындалады:

$$Y = 60,771 + 1,985X_1 + 1,2869X_2 + 0,392X_3 - 0,601X_4$$

Ү коэффициентін қарастырсақ, мұнда бұл көрсеткіш егер берілген барлық бақылаулар 0-ге тең болған жағдайда, Ү-ке қалай әсер ететіндігін білдіреді. Яғни, талдауымыздағы негізгі көрсеткіштер: экспорт, импорт, сыртқы

сауда және тікелей шетелдік инвестициялардың жиынтығының ЖІӨ-ге 60,77%-дық үлеспен ықпал етеді. Бұл жерде айта кететін жайт, ЖІӨ-ге модельде қарастырылмаған өзге де әсер етуші факторлар бар.

Төменде көрсетілген кестеде макроэкономикалық көрсеткіштердің жалпы ішкі өнімге қалай әсер ететіндігі көрсетілген.

Кесте 3 - Экспорт, импорт, сыртқы сауда және тікелей шетелдік инвестициялардың Қазақстан ЖІӨ-не әсерінің регрессиялық талдауы

Table 3 - Regression analysis of the impact of exports, imports, foreign trade and foreign direct investment on the GDP of Kazakhstan

Тәуелді айнымалы	Тәуелсіз айнымалы	B	Стандартты қателік	t статистикасы	P мәні
Жалпы ішкі өнім	Экспорт	1,98	0,72	1,76	0,015
	Импорт	1,28	1,24	1,60	0,018
	Сыртқы сауда	0,39	0,50	0,77	0,048
	Тікелей шетелдік инвестиция	-0,60	2,34	-0,25	0,018

Кестеде экономикалық көрсеткіштердің жалпы ішкі өнімге әсерінің регрессиялық талдауы келтірілген. Ал енді берілген экспорттың, импорттың, сыртқы сауданың және тікелей шетелдік инвестициялардың жалпы ішкі өнімге қалай әсер ететіндігін жекелей талдайтын болсақ, мұнда экспорттың жалпы ішкі өнімдегі салмақ үлесі 1,98 құрады. Яғни осы модель шегіндегі нәтижеге сәйкес экспорт жалпы ішкі өнімге 1,98 салмағымен оң әсер етеді. Талдаудың нәтижесі бойынша жалпы ішкі өнімге ең көп әсер ететін макроэкономикалық көрсеткіш экспорт болып табылды. Келесі кезекте жалпы ішкі өнімге 1,28 дәрежесімен импорт оң әсер ететіндігі көрінді. Жалпы ішкі өнімдегі сыртқы сауданың үлесі 0,39-ға тең болып, оң әсер ететіндігі байқалды. Макроэкономикалық көрсеткіштер ішінде тікелей шетелдік инвестициялар теріс мәнді көрсетті, бұл көрсеткіш (- 0,60) құрады. Бұл тікелей шетелдік инвестициялардың жалпы ішкі өнімге теріс әсері бар екендігін білдіреді. Яғни, тартылған тікелей шетелдік инвестициялар аз болса, жалпы ішкі өнімнің деңгейі артатындығын білдіреді. Корреляциялық талдау нәтижесінде де жалпы ішкі өнім мен тікелей шетелдік инвестиция арасында әлсіз және теріс ($r = -0,127$) байланыс бар екендігі анықталды.

Жалпы осы уақытқа дейін экономикалық көрсеткіштердің ЖІӨ-ге қатынасының корреляциялық және регрессиялық талдауы бойынша зерттеулер жүргізілген. Алайда

мақаладағы зерттеу нәтижесімен ұштасатын жұмыс Асансеитова, Ковалева & Свинухов, В. Г. (2018) тарапынан жазылған мақаласы болып табылады. Аталған мақалада Еуразиялық экономикалық одаққа мүше елдерінің макроэкономикалық көрсеткіштердің өзара тәуелділігі зерттелген. Зерттеу нәтижелері бойынша: корреляциялық талдауда - экспорт 1%, импорт 0,98%, сыртқы сауда 0,99%, тікелей шетелдік инвестициялар 0,74% құраған. Ал регрессиялық талдауда экспорт және тікелей шетелдік инвестициялар негізгі анықтауыштар ретінде алынған. Оның нәтижесі келесідей: ЖІӨ – 7521,1 коэффициент, экспорт - 2,6953 коэффициент, тікелей шетелдік инвестициялар – 3,1779 коэффициент болған (Asanseitova et al., 2018). Зерттеуге алынған көрсеткіштердің үлесі төмендеу болғанына қарамастан, екі зерттеу жұмысының да нәтижелері өзара жақын әрі шамалас деп айтуға негіз бар. Асаравчи мен Акюл (2017) тарапынан жүргізілген зерттеуде 1998-2015 жылдар аралығында Түркия экономикасындағы тікелей шетелдік инвестициялардың, сыртқы сауданың, экспорттың, импорттың ЖІӨ-ге әсерін зерттелді. Талдау нәтижелері бойынша ұзақ мерзім үшін барлық макроэкономикалық көрсеткіштер арасында өзара байланыс болмайтындығы анықталды (Asaravci & Akyol, 2017). Осы себепті қысқа мерзімді байланысты талдау және көрсеткіштер арасындағы байланыстың бағытын анықтау мақсатында Гранджер себептілік сынағы

жүргізілді. Жүргізілген сынақ нәтижесінде тікелей шетелдік инвестицияның, сыртқы сауданың, экспорттың және импорттың елдегі жалпы ішкі өрімге біржақты себеп-салдар әсері анықталды. Осы нәтижелерге қарағанда Түркия экономикасындағы ішкі жалпы өнімге қысқа мерзімде ғана тікелей шетелдік инвестициялар, сыртқы сауда, экспорт және импорт әсер етеді деп айтуға болады. Бірақ, бұл макроэкономикалық көрсеткіштер арасында ұзақ уақыт аралығында ешқандай бір біріне әсер болмайды деген қорытындыға келді. Галимберти (2009) зерттеуінде 1974-2003 жылдар аралығындағы 72 елдегі экспортқа негізделген өсу моделінің дұрыстығын анықтау мақсатында панельдік регрессия әдісін қолданып талдау жүргізді. Сараптаманың нәтижесінде ол зерттелетін елдердегі экспорттың өсуіне жалпы ішкі өнімнің өсуі әсер еткенін анықталды (Galimberti, 2009).

Қорытынды

Ел экономикасы үшін маңызды көрсеткіштер болып табылатын экспорттың, импорттың, сыртқы сауданың және тікелей шетелдік инвестициялардың ЖІӨ-ге әсерін және олардың өзара байланысын анықтау ел экономикасы үшін өзекті мәселелердің бірі. Зерттеуде макроэкономикалық көрсеткіштердің өзара байланысын анықтап, сыртқы сауда, экспорт, импорт пен тікелей шетелдік инвестициялардың Қазақстанның жалпы ішкі өніміне әсер ету дәрежесін бағалау мақсат етілген. Зерттеудің алдына қойылған мақсатына жету үшін макроэкономикалық көрсеткіштер арасындағы сандық байланыстарды анықтауға мүмкіндік беретін корреляциялық және регрессиялық талдау жүргізілді. Қорытындылай келе, жүргізілген зерттеуге сәйкес келесідей нәтижелерге қол жеткізілді.

Зерттеуге алынған әрбір макроэкономикалық көрсеткіштерге жекелей тоқталып кетер болсақ, корреляциялық талдау нәтижесінде экспорт және импорт арасында байқалатын оң байланыс ($r = 0,674$) анықталды. Сыртқы сауда мен экспорттың ($r = 0,855$) да импорттың ($r = 0,806$) да арасында күшті және оң байланыс көрінді. Тікелей шетелдік инвестиция мен экспорт арасында орта дәрежеде оң байланыс ($r = 0,557$), импорт арасында әлсіз дәрежедегі оң байланыс ($r = 0,134$), сыртқы сауда көрсеткіші арасында орта дәрежеде оң байланыс ($r = 0,638$) бар екендігі көрінді. Жалпы ішкі өнім және экспорт ($r = 0,662$), импорт ($r = 0,624$) арасында байқалатын

және оң байланыс анықталып, сыртқы саудамен орташа дәрежедегі оң ($r = 0,359$) байланыс көрінді. Ал жалпы ішкі өнім және тікелей шетелдік инвестиция көрсеткіштері арасында әлсіз және теріс ($r = -0,127$) байланыс анықталды.

Шахин (2016) Оңтүстік Африка, Үндістан, Колумбия, Мексика және Түркия елдеріндегі тікелей шетелдік инвестициялар, сыртқы сауда және жалпы ішкі өнім арасындағы байланысты корреляция әдісімен зерттеді. Зерттеудің нәтижелері бойынша көрсеткіштер арасында корреляцияның бар екендігі дәлелденді. Тікелей шетелдік инвестиция мен жалпы ішкі өнім арасында 0.69, сыртқы сауда айнымалысы үшін 0.93 және жалпы ішкі өнім мен сыртқы сауда көрсеткіштері арасында 0.55 корреляция коэффициенті анықталды (SHahin, 2016).

Алынған нәтижелер бойынша жалпы ішкі өніммен ең тығыз байланыс бірінші экспортқа, екінші импортқа және үшінші сыртқы саудаға қатысты орын алған және тікелей шетелдік инвестициялардың кері әлсіз байланысы бары анықталды.

Регрессиялық талдау нәтижелеріне сәйкес Қазақстанның жалпы ішкі өнімі ел экспортына, импортына, сыртқы саудасына және тікелей шетелдік инвестицияларға 0,96%-ға тәуелділігін көрсетуде. Ал осы экономикалық көрсеткіштердің жиынтығының ЖІӨ – ге жалпы әсер ету шамасы 60,77%-ды құрады.

Зерттеуде құрылған регрессиялық модель нәтижесіне сәйкес жалпы ішкі өнімге ең көп әсер ететін макроэкономикалық көрсеткіш экспорт болып табылып, 1,98 дәрежесімен оң әсер ететіндігі байқалды. Жалпы ішкі өнімге екінші кезекте 1,28 дәрежеде импорт оң әсер етеді. Жалпы ішкі өнімдегі сыртқы сауда оң әсер етіп, үлес салмағы 0,39-ға тең болды. Тікелей шетелдік инвестициялардың жалпы ішкі өнімге (-0,60) дәрежеде теріс әсер ететіндігі анықталды. Жалпы ішкі өнімге зерттеуге негіз болған макроэкономикалық көрсеткіштер ішінде тікелей шетелдік инвестициялардың әсері теріс болып табылды.

Айдын (2021) тарапынан жасалған зерттеуде панельдік мәліметтерді пайдалана отырып, тікелей шетелдік инвестициялардың экспорт пен импортқа әсерін зерттеді. 1993-2018 жылдар аралығындағы тікелей шетел инвестициясының 10 пайызға артуы елдің экспортын 0,8 пайызға, импортты 0,5 пайызға арттырғанын мәлімдеді (Yebova, 2021).

Жекелей тұрғыдан алғанда басымдыққа елдің экспорттық саудасы ие болса, сосын импорт және одан кейінгі ретте сыртқы сауда көлемі әсер етеді. Алынған нәтижелерді ескере келе, келесідей қорытынды жасауға болады. Жалпы Қазақстанның әлемдік экономикада жоғары рейтингке жету жолында ең алдымен негізгі экспорттық тауарлар мұнай, метал және бидай өнімдерінен бөлек елдің өндірістік саласын дамыту әрі жаңғырту арқылы дайын өнімдер экспортын ұлғайту қажет. Бұл тұрақты экономикалық өсімнің айқындаушы факторларының бірі болып табылады. Бұл үшін өнімді экспорттаудағы проблемаларды онтайландыру қажет. Қазақстанда өнімді экспорттау кезіндегі негізгі проблемалардың қатарында тасымалдау құнының жоғары болуы, әлсіз маркетинг және логистика секілді проблемаларды атап өту керек. Аталған проблемаларды жойып елдегі экспорттың әлеуетін арттыру арқылы ЖІӨ-ді де ұлғайтып, экономикалық өсімге ықпал ете аламыз.

Талдауда көрсетілгендей тікелей шетелдік инвестициялардың ЖІӨ-ге әсері теріс, әрі өте әлсіз екендігі анықталды. Бір жағынан бұл олардың пайдаланылу бағытының жүйесіздігінің айқын көрінісі болып отыр. Осы себепті шетелдік капиталды тартуда және оған жағдай жасауда мемлекет тарапынан ерекше көңіл бөлуді қажет ететіндігі сөзсіз. Бұл мемлекетіміздің келешектегі даму мүддесін қамтамасыз ету жолында тікелей шетелдік инвестицияларды пайдалануда нақты нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда орын алып жатқан көптеген макроэкономикалық және геосаяси мәселелердің, оның ішінде әлемдік мұнай бағасының түсуі, валюталардың девальвациясы, елдер арасындағы санкциялардың болуына қарамастан мемлекеттер арасындағы сауда қарым қатынастары күшеюде және бұл елдердің интеграциялану жағдайына оң әсерін тигізуде. Бұған дәлел бүгінгі күні импорттың пен сыртқы сауданың және тікелей шетелдік инвестициялардың қиын экономикалық жағдайдағы мемлекеттердің өз позицияларында қалуға, сонымен бірге, олардың бәсекелестігі жоғары мемлекеттер қатарына енуіне және мемлекет ішіндегі іскерлік ортаны қалыптастыру мақсаттарын жүзеге асыруда белсенді қызмет етуі болып табылады.

References

1. Acaravcı, A., & Akyol, M. (2017). The Relationship between Foreign Direct Investment, Foreign Trade and Economic Growth in Turkey. *International Journal of Economics and Innovation*, 3(1), 17-33. <https://doi.org/10.20979/ueyd.303595>.
2. Alabi, K.O. (2019). The impact of foreign direct investment on economic growth: Nigeria experience. *Open Journal of Applied Sciences*, 9, 372-385. <https://doi.org/10.4236/ojapps.2019.9503>.
3. Asanseitova, S.M., Kovaleva, E.V., & Svinukhov, V.G. (2018). Assessment of the impact of exports and foreign direct investment on GDP by the example of the EAEU member states. *Bulletin of the NGIEI*, 9(88), 60-70.
4. Ashurov, A., & Sharofiddin, A. (2020). The determinants of foreign direct investment in Central Asian region: A case study of Tajikistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Uzbekistan (A quantitative analysis using GMM). *Russian Journal of Economics*, (6), 162. <https://doi.org/10.32609/j.ruje.6.48556>.
5. Bandy, U.J., Murugan, S., & Maryam, J. (2021). Foreign direct investment, trade openness and economic growth in BRICS countries: evidences from panel data. *Transnational Corporations Review*, 13(2), 211-221. <https://doi.org/10.1080/19186444.2020.1851162>.
6. Bhasin, N., & Paul, J. (2016). Exports and Outward FDI: Are They Complements or Substitutes? Evidence from Asia. *Multinational Business Review*, 24(1), 62-78. <https://doi.org/10.1108/MBR-05-2015-0016>.
7. Bureau of National Statistics (2021) [updated October 10, 2021; cited November 30, 2021]. Available: <http://www.stat.gov.kz>
8. Galimberti, J.K. (2009). Conditioned Export-Led Growth Hypothesis: A Panel Threshold Regressions Approach. Munich Personal RePEc Archive(MPRA). *MPRA Paper, No. 13417*, Online at <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/13417/>.
9. Ganiyeva, S. (2019). Stimulation of foreign investment by Turkish and Kazakh law. *Journal of the Faculty of law of Dokuz Eylul University*, 21(1), 83-137.
10. Gujarati, D. N. (2003). *Basic Econometrics*. Newyork: McGraw Hill.
11. Hye, Q.M.A., & Lau, W. (2015). Trade openness and economic growth: empirical evidence from India. *Journal of Business Economics and Management*, 16(1), 188-205. <https://doi.org/10.3846/16111699.2012.720587>.
12. Information of the National Bank of the Republic of Kazakhstan [cited November 30, 2022]. Available: <https://www.nationalbank.kz/kz/news/pyamyev-investicii-po-napravleniyu-vlozheniya2>
13. Karakul, A. (2018). Multivariate Linear Regression Modeling of the Effects of Some Indicators Related to Cities on Student Achievement in Turkey. *International Journal of Social Sciences*, 3(1), 53-77. <https://doi.org/10.31454/usb.419838>.

14. Lorcu, F., & Bolat, B.A. (2009). Examination of the Relationship between Mortality Rates by Age and Socio-Economic Indicators. *Journal of Istanbul University Faculty of Business*, 38(2), 124-133. <https://search.trdizin.gov.tr/yayin/detay/98631/>.
15. Mamyrov, N.K., & Tileuzhanova, M.A. (2003). *Macroeconomics*. Almaty: Ekonomika.
16. Mukhamediyev, B.M., Dulambayeva, R.T., & Rakhmatullayeva, D.Zh. (2011). *Macroeconomics*. Almaty: al-Farabi Kazakh National University. <https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fppps.kaznu.kz%2F11%2F0%2F%2FwdOrigin=BROWSELINK>
17. Pata, U.K. (2017). Foreign Trade and Economic Growth Relations in Turkey: Toda-Yamamoto Causality Analysis (1971-2014). *Ataturk University Journal of Economics and Administrative Sciences*, 31(1), 19-134.
18. Raza, M., & Ying, Zh. (2017). The Causal Relationship Between Export and Economic Growth of Pakistan. *International Journal of Economics, Commerce and Management*, 5(2), 210-230.
19. Sherry, A., & Henson, R.K. (2005). Conducting And Interpreting Canonical Correlation Analysis In Personality Research: A User-Friendly Primer. *Journal Of Personality Assessment*, 84(1), 37-48. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa8401_09.
20. Yeboua, K. (2020). Foreign direct investment and economic growth in Africa: new empirical approach on the role of institutional development. *Journal of African Business*, 22(2), 1-18. <https://doi.org/10.1080/15228916.2020.1770040>.
21. Global Investment Report (2021). [cited November 30, 2022]. Available: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2021_en.pdf

Список литературы (транслитерация)

1. Acaravcı, A., & Akyol, M. (2017). The Relationship between Foreign Direct Investment, Foreign Trade and Economic Growth in Turkey. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi [Mezhdunarodnyj zhurnal ekonomiki i innovacij]*, 3(1), 17-33. <https://doi.org/10.20979/ueyd.303595>. (In Turk.).
2. Alabi, K.O. (2019). The impact of foreign direct investment on economic growth: Nigeria experience. *Open Journal of Applied Sciences*, 9, 372-385. <https://doi.org/10.4236/ojapps.2019.9503>.
3. Asanseitova, S.M., Kovaleva, E.V., & Svinukhov, V.G. (2018). Assessment of the impact of exports and foreign direct investment on GDP by the example of the EAEU member states. *Bulletin of the NGIEI [Vestnik NGIEI]*, 9(88), 60-70. (In Russ.).
4. Ashurov, A., & Sharofiddin. A. (2020). Determinanty pryamykh inostrannykh investitsiy v Tsentralnoaziatskom regione: tematiceskoye issledovaniye Tadzhiqistana. Kazakhstana. Kyrgyzstana. Turkmenistana i Uzbekistana (kolichestvennyy analiz s ispolzovaniyem GMM). *Russian Journal of Economics [Rossijskij ekonomicheskij zhurnal]*, (6), 162. <https://doi.org/10.32609/j.ruje.6.48556>. (In Russ.).
5. Banday, U.J., Murugan, S., & Maryam, J. (2021). Foreign direct investment, trade openness and economic growth in BRICS countries: evidences from panel data. *Transnational Corporations Review*, 13(2), 211-221. <https://doi.org/10.1080/19186444.2020.1851162>.
6. Bhasin, N., & Paul, J. (2016). Exports and Outward FDI: Are They Complements or Substitutes? Evidence from Asia. *Multinational Business Review*, 24(1), 62-78. <https://doi.org/10.1108/MBR-05-2015-0016>.
7. Bureau of National Statistics (2021) [updated October 10, 2021; cited November 30, 2021]. Available: <http://www.stat.gov.kz>
8. Galimberti, J.K. (2009). Conditioned Export-Led Growth Hypothesis: A Panel Threshold Regressions Approach. Munich Personal RePEc Archive(MPRA), *MPRA Paper, No. 13417*, Online at <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/13417/>.
9. Ganiyeva, S. (2019). Stimulation of foreign investment by Turkish and Kazakh law. *Journal of the Faculty of law of Dokuz Eylul University [Dokuz Eylul universitetini zan fakulteti zhurnaly]*, 21(1), 83-137. (In Kaz.).
10. Gujarati, D.N. (2003). *Basic Econometrics*. Newyork: McGraw Hill.
11. Hye, Q.M.A., & Lau, W. (2015). Trade openness and economic growth: empirical evidence from India. *Journal of Business Economics and Management*, 16(1), 188-205. <https://doi.org/10.3846/16111699.2012.720587>.
12. Information of the National Bank of the Republic of Kazakhstan [cited November 30, 2022]. Available: <https://www.nationalbank.kz/kz/news/pyamye-investicii-po-napravleniyu-vlozheniya2>
13. Karakul, A. (2018). Multivariate Linear Regression Modeling of the Effects of Some Indicators Related to Cities on Student Achievement in Turkey. *International Journal of Social Sciences [Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi]*, 3(1), 53-77. <https://doi.org/10.31454/usb.419838>. (In Turk.).
14. Lorcu, F., & Bolat, B. A. (2009). Examination of the Relationship between Mortality Rates by Age and Socio-Economic Indicators. *Journal of Istanbul University Faculty of Business [İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi]*, 38(2), 124-133. <https://search.trdizin.gov.tr/yayin/detay/98631/>. (In Turk.).
15. Mamyrov, N.K., & Tileuzhanova, M.A. (2003). *Macroeconomics*. Almaty: Ekonomika [Almaty: Jekonomika]. (In Kaz.).
16. Mukhamediyev, B.M., Dulambayeva, R.T., & Rakhmatullayeva, D.Zh. (2011). *Macroeconomics*. Almaty: al-Farabi Kazakh National University [Almaty: Kazahskij nacional'nyj universitet im. al'-Farabi]. (In Kaz.).
17. Pata, U.K. (2017). Foreign Trade and Economic Growth Relations in Turkey: Toda-Yamamoto Causality Analysis (1971-2014). *Ataturk University*

Journal of Economics and Administrative Sciences [Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi], 31(1), 119-134. (In Turk.).

18. Raza, M., & Ying, Zh. (2017). The Causal Relationship between Export and Economic Growth of Pakistan. *International Journal of Economics, Commerce and Management*, 5(2), 210-230.

19. Sherry, A., & Henson, R. K. (2005). Conducting and Interpreting Canonical Correlation Analysis in Personality Research: a User-Friendly Primer. *Journal of Personality Assessment*, 84(1), 37-48. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa8401_09.

20. Yeboua, K. (2020). Foreign direct investment and economic growth in Africa: new empirical approach on the role of institutional development. *Journal of African Business*, 22(2), 1-18. <https://doi.org/10.1080/15228916.2020.1770040>.

21. Global Investment Report [Alemdik-investitsiyalar-2021 turaly YuNKTAD bayandamasy], (2021). [cited November 30, 2022]. Available: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2021_en.pdf. (In Kaz.).

Information about the authors

* **Gulnur T. Sultankhanova** – PhD, senior lecturer, Kh. A. Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: s_gul@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1358-1778>

Zhansaya B. Abdulla – master student, Kh. A. Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: abdulla_zhansaya@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7902-562X>

Авторлар туралы мәліметтер

* **Султанханова Г.Т.** – PhD, аға оқытушы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Туркестан, Қазақстан, e-mail: s_gul@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1358-1778>

Абдулла Ж.Б. – магистрант, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Туркестан, Қазақстан, e-mail: abdulla_zhansaya@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7902-562X>

Сведения об авторах

***Султанханова Г.Т.** – PhD, старший преподаватель, Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясауи, Туркестан, Казахстан, e-mail: s_gul@mail.ru, ORCID.ID: <https://orcid.org/0000-0002-1358-1778>

Абдулла Ж.Б. – магистрант, Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясауи, Туркестан, Казахстан, e-mail: abdulla_zhansaya@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7902-562X>